

Aanbevelingen bij de vijfde druk, 2024

JAN PETER BALKENENDE

Met *Kapitalisme en vooruitgang* schreef Goudzwaard in de jaren zeventig een baanbrekend boek. Hij zag economie niet als een wetenschap van modellen en cijfers maar als een mens- en cultuurwetenschap. Dat had ook allerlei implicaties voor hoe we als samenleving tegen onze economie aankijken: wij mensen maken de economie op basis van de waarden die we belangrijk vinden. Daarin zit ook een opdracht: inderdaad de economie zien als een waardengedreven activiteit. Inmiddels ligt er nu een mondiale agenda voor de toekomstige inrichting van onze economie, waarvoor richtinggevende waarden zijn neergelegd in de Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties. Goudzwaards boek is een analyse van de scheefgroei die plaatsvindt wanneer we een economie alleen inrichten vanuit beperkte efficiency-waarden alsook een krachtige oproep om het anders en beter te doen, vanuit menselijke waardigheid en duurzaamheid.

Jan Peter Balkenende, oud-minister-president en minister van staat en emeritus hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

DIRK BEZEMER

Kapitalisme en vooruitgang is een spannend boek, dat gisteren geschreven had kunnen zijn. Nooit eerder stuitte het kapitalisme op zoveel grenzen tegelijk, van de ongelijkheid die onze democratie ondergraaft tot de ecologische crisis die ons bestaan bedreigt. Het regent dan ook boeken en podcasts met kapitalismekritiek. Maar niemand heeft beter dan Goudzwaard gepeild dat de motor van het kapitalisme het idee van ongebreidelde vooruitgang is, van altijd meer en beter, zonder grenzen. Goudzwaard duikt in de ideeëngeschiedenis en laat overtuigend zien dat dit geloof religieuze trekken heeft. Hier wordt het spannend. Want het is zonneklaar geworden

dat we niet alleen op de grenzen van onze planeet gestoten zijn, maar ook op de grenzen van onze expansiedrift. Maar kunnen we zonder de vooruitgangsreligie? En kan het kapitalisme zonder? Nee, zegt Goudzwaard, niet in de huidige vorm. Wat nu? Moeten we dus over een postkapitalistische economie gaan nadenken? Overleeft het kapitalisme de polycrisis, of overleven wij het kapitalisme? Lees dit boek.

Dirk Bezemer, hoogleraar economie van de internationale financiële ontwikkeling, Rijksuniversiteit Groningen. Columnist *De Groene Amsterdammer*

ARJO KLAMER

Goudzwaard was met dit boek zijn tijd ver vooruit. Nu zien we duidelijker de rol van cultuur en ethiek in de moderne economie en beseffen steeds beter dat we niet op het huidige groeipad door kunnen gaan. Goudzwaard zag dat vijftig jaar geleden al. Zijn boek is actueler dan ooit. Het anticipeert op de economie van het genoeg, en inspireert het perspectief op een humane economie. Lees het.

Arjo Klamer, emeritus hoogleraar economie van kunst en cultuur, Erasmus Universiteit Rotterdam

KEES KOEDIJK

Kapitalisme en vooruitgang van Bob Goudzwaard is een magistraal boek. Het is een boek dat je bij het lezen omverblaast. Een heel zeldzame en rijke combinatie die duidelijk maakt hoe wetenschap, religie en cultuur het grondwerk hebben geleverd voor een razendsnelle start van het kapitalisme. Ieder voordeel heeft zijn nadeel. Het kapitalisme heeft een onwaarschijnlijke groei van de materiële welvaart mogelijk gemaakt maar heeft ook geleid tot een overdreven nadruk op efficiëntie, veel vervuiling en uiteindelijk tot een eendimensionaal mensbeeld. Goudzwaard geeft in zijn boek aan hoe onbeperkte groei uiteindelijk tot dramatische klimaatverandering leidt en ons dwingt om na te denken over een andere, meer groene toekomst. Het is bijna ongelooflijk dat de eerste versie van dit boek vijftig jaar geleden buiten de landsgrenzen een regelrechte hit was maar in Ne-

derland onder economen op niet al te veel applaus kon rekenen. Het werk van Goudzwaard was heel visionair en zijn tijd ver vooruit. Nog steeds actueel verdient het boek het om opnieuw en opnieuw gelezen te worden! Een absolute aanrader.

Kees Koedijk, hoogleraar economie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit Utrecht

TABITHA VAN KRIMPEN

Goudzwaard is een moderne profeet, een visionair, en duidt als geen ander onze gehaaste cultuur waarin vooruitgang het nieuwe geloof is. Hij legt het moderne wereldbeeld bloot waarin het doel van het leven niet meer later, maar nu is, waarin stilstand achteruitgang betekent en 'nut' het nieuwe gebod is. Als samenleving zitten we in de alsmaar versnellende trein van de vooruitgang, niet wetend waarnaartoe en zonder het vermogen de trein tot stilstand te brengen. Al in 1978 zag Goudzwaard hoe de toenemende invloed van techniek leidt tot constante aanpassing en hij beschrijft hoe dit doorwerkt in de sport, seksualiteit en onze relatie met de tijd. *Kapitalisme en vooruitgang* is onverminderd actueel en biedt een hoognodig tegengeluid voor de Bregmans van deze wereld die geloven dat vooruitgang en techniek alle grote problemen op zullen lossen. Goudzwaard laat zien dat het anders kan en biedt een hoopvol perspectief voor een bezieldere samenleving.

Tabitha van Krimpen, bedrijfskundige en theoloog, Jonge Theoloog des Vaderlands 2021-2022

JAN PRONK

De studie van Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang*, wierp in de jaren zeventig een steen in de vijver. Zijn boek was een cultuuranalyse van het economische systeem. Het geloof in de vooruitgang had gefaald, omdat echte vooruitgang binnen het kapitalisme niet mogelijk is. Dit soort systeemkritiek is vandaag volop actueel: de klimaatcrisis, de geopolitiek van de grootmachten, de technologie, de financialisering, de verabsolu-

tering van het denken in identiteiten, nieuwe vormen van vervreemding, ondermijning van de instituties en het recht, de terugkeer van het oorlogsdenken. De vooruitgang valt niet alleen tegen, zoals Goudzwaard destijds constateerde, maar is voor grote delen van de wereldbevolking in achteruitgang ontaard. Veel manieren om een antwoord te vinden op deze crises van het vooruitgangsgeloof bevredigen niet, aldus Goudzwaard, omdat zij stuk voor stuk zelf ook weer ‘tunnelvisies’ zijn. Daartegenover pleit hij ervoor om de samenleving en het denken over veranderingsprocessen te ‘ontsluiten’, stap voor stap, met een open mind voor wat werkelijk belangrijk is in het leven. Een halve eeuw later zou dat een uitweg kunnen bieden uit de maalstroom waarin mens en maatschappij zijn terechtgekomen.

Jan Pronk, emeritus hoogleraar theorie en praktijk internationale ontwikkeling, ISS, Den Haag. Voormalig minister voor Ontwikkelingssamenwerking en van Milieu en Ruimtelijke Ordening (VROM)

PAUL SCHENDERLING

Ons streven naar eeuwige economische groei put de aarde en mensen uit, inclusief onszelf. Deze groei komt vooral een kleine groep rijken ten goede die er niet gelukkiger van worden. Waarom blijven rijke landen dan zo geobsedeerd door groei? In zijn klassieker *Kapitalisme en vooruitgang* gaf Bob Goudzwaard een origineel en diepgravend antwoord op die vraag. We zijn in deze tunnelvisie terechtgekomen omdat we geloven in vooruitgang en geloven dat groei, met name op het vlak van economie en techniek, beslissend is voor vooruitgang. Dit antwoord is nog steeds relevant, en belangrijker nog: het zet ons op het spoor van nieuw denken. Ik denk namelijk dat onze samenleving een nieuw vooruitgangsbegrip nodig heeft, waarin de doelen van het leven centraal staan en niet de middelen. Denk aan groei van gemeenschappen, spirituele groei en groei van de biodiversiteit. Deze nog altijd actuele diagnose van Goudzwaard is een stimulans om daarmee aan de slag te gaan.

Paul Schenderling, auteur van *Er is leven na de groei. Hoe we onze toekomst realistisch veiligstellen*

IRENE VAN STAVEREN

Dit boek is iconisch voor het kritische economisch denken in Nederland van vóór het neoliberalisme. Toen stond Keynes nog op het curriculum bij elke economische faculteit. En was het vanzelfsprekend om naar Marx te verwijzen in een analyse van het kapitalisme. Economen kenden hun klassiekers. En zeker niet om ermee te dwepen. Bob Goudzwaard laat zien dat kritiek op het kapitalisme verbinding nodig heeft met de door Marx zo verfoeide cultuur en religie. Hij laat zien hoe Adam Smith zijn onzichtbare hand een goddelijke status gaf en betoogt dat de rapporten van de Club van Rome voorbijgaan aan het vooruitgangsgeloof dat zich met de uitbreiding van het kapitalisme onwrikbaar in de menselijke psyche heeft vastgezet. Dit boek levert een nog steeds relevante kritiek op ons economisch systeem – zeker nu het er niet naar uitziet dat we de klimaatdoelen van Parijs gaan halen.

Irene van Staveren, hoogleraar pluralistische ontwikkelingseconomie, International Institute of Social Studies (ISS) van de Erasmus Universiteit Rotterdam

MARIANNE THIEME

De heruitgave van *Kapitalisme en vooruitgang* komt op een cruciaal moment. In een tijd waarin de ecologische crisis de dringende noodzaak aantoont van een fundamentele herziening van ons economisch systeem, biedt dit boek heldere inzichten in de gevaren van onze obsessie met ongebreidelde groei. Goudzwaard laat overtuigend zien dat het kapitalisme, gericht op winstmaximalisatie en kortetermijnbelangen, niet in staat is om de urgente problemen van klimaatontwrichting, biodiversiteitsverlies en sociale ongelijkheid aan te pakken. Bovendien plaatst hij grote vraagtekens bij ons blinde geloof in vooruitgang, dat ons steeds verder van een duurzame toekomst afdrijft.

Zijn pleidooi voor een economie die het welzijn van mens, dier en planeet vooropstelt, is relevanter dan ooit. We staan voor een keuze: blijven we vasthouden aan een systeem dat de aarde uitput, of zetten we koers naar een economie van duurzaamheid en zorg voor het leven? Dit boek biedt waardevolle inzichten voor wie kiest voor de laatste optie.

Een onmisbaar werk voor de toekomst van de aarde en ál haar bewoners.

Marianne Thieme, oprichter en oud-fractievoorzitter Partij voor de Dieren, theoloog, podcastmaker *Van alles de Waarde*

In de huidige economische en maatschappelijke discussie worden sterke vragen gesteld bij het dominante groeidenken in onze economie. Er is daarom bijvoorbeeld aandacht voor thema's als brede welvaart. De grote economische groei wereldwijd heeft ook duidelijk negatieve externe effecten, zoals klimaatverandering en verlies van biodiversiteit. Ook is er sprake van wereldwijde groeiende ongelijkheid. Deze maatschappelijke gevolgen zijn zeer belangrijke thema's voor het economisch onderzoek en onderwijs en verdienen onze grote aandacht.

Bob Goudzwaard was in Nederland een van de economen die al vroeg aandacht hadden voor de negatieve effecten van een te grote focus op groei in ons economische systeem en pleitte voor de economie van het genoeg. Bovendien was hij als econoom zeer maatschappelijk geëngageerd. Het is daarom goed dat er hernieuwde uitgave is van zijn boek *Kapitalisme en vooruitgang*.

Dit boek heeft toen het werd geschreven onder tijdgenoten veel invloed gehad, maar is in de afgelopen decennia in de vergetelheid geraakt. Een hernieuwde uitgave zal onze huidige generatie economen kennis laten maken met discussies die nu weer extreem relevant zijn. De inzichten in dit boek met daarbij de nieuwe inzichten over zaken als ongelijkheid (denk bijvoorbeeld aan werk van Piketty), klimaat en economie en brede welvaart kunnen economen gebruiken om antwoorden te formuleren op de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd.

Peter Verhoef, hoogleraar marketing en decaan faculteit economie en bedrijfskunde Rijksuniversiteit Groningen, voorzitter landelijk decanenoverleg economie & bedrijfskunde

KAPITALISME EN VOORUITGANG

Ter herinnering aan Mr. G. Groen van Prinsterer (†1876)

Dr. B. Goudzwaard

Hoogleraar in de Economie aan de
Vrije Universiteit te Amsterdam

KAPITALISME EN VOORUITGANG

met een Ten geleide van Govert Buijs

Vijfde druk

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Tekst op basis van de vierde, uitgebreide druk van Van Gorcum Assen 1982

ISBN: 978-94-6369-285-4

© 2024 Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgevers.

Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Vormgeving omslag: Buijten & Schipperheijn

Illustratie omslag: Vecteezy.com

Vormgeving binnenwerk: Andries Mol

Inhoud

Ten geleide bij de vijfde druk door Govert Buijs	15
Woord vooraf	26
Woord vooraf bij de tweede druk	30
Woord vooraf bij de vierde druk	31
DEEL I. DE OPKOMST VAN HET KAPITALISME: SLECHTING VAN DE BARRIÈRES	33
1.1 <i>De samenlevingsorde als cultuuruiting</i>	33
1.1.1 Geen autonome techniek	34
1.1.2 De voedingsbodem van de middeleeuwse samenleving	37
1.1.3 De voedingsbodem van de kapitalistische samenleving	40
1.2 <i>De barrière van kerk en hemel</i>	42
1.2.1 Het grondmotief van de renaissance	44
1.3 <i>De barrière van noodlot en voorzienigheid</i>	48
1.3.1 Augustinus	48
1.3.2 Zelfvrijspraak en zelfopenbaring (deïsme)	52
1.3.3 Het deïsme van Adam Smith	53
1.3.4 Vier elementen van het klassiek-economisch wereldbeeld	56
a mens versus natuur	56
b dienend natuurrecht	58
c evenwicht als harmonie	59
d nut en moraal	62
1.4 <i>Tussenbalans</i>	65

1.5	<i>De barrières van het verloren paradijs</i>	67
1.5.1	Verlichting en vooruitgang	67
1.5.2	Menselijke vervolmaking en paradijs	70
1.5.3	Drie aspecten van het vooruitgangsgeloof van de Verlichting	73
	a anti-christelijk	73
	b paradijsgericht	76
	c gericht op praktische maatschappijverbetering	80
1.5.4	De Verlichting als moeder van revoluties	83
DEEL II. DE EVOLUTIE VAN HET MODERNE KAPITALISME		87
2.1	<i>De industriële revolutie en haar gevolgen</i>	87
2.1.1	Industriële revolutie en vooruitgangsgeloof	89
2.1.2	Fabriek versus gilde	94
2.1.3	De waardering van de industriële revolutie	95
2.1.4	Vooruitgang en economische groei	100
2.1.5	Rond 1850	102
2.2	<i>De socialistische tegenstoot</i>	103
2.2.1	Historisch materialisme en vooruitgangsidee	104
2.2.2	Marx en de vervreemding	108
2.3	<i>De ontwikkeling van het vooruitgangsgeloof na 1850</i>	110
2.3.1	De nieuwe zakelijkheid	111
2.3.2	Vooruitgang en evolutie	115
2.3.3	Samenvatting	117
2.4	<i>De ontwikkeling van het kapitalisme na 1850</i>	119
2.4.1	Veranderingen binnen de onderneming	120
2.4.2	Veranderingen ten opzichte van concurrenten en consumenten	125
2.4.3	Veranderingen in de verhouding van overheid en bedrijfsleven	130
2.4.4	The end of laissez-faire (Keynes)	133
2.4.5	Coöperatie en identificatie	137
2.4.6	De Oost-Westverhouding en de Noord-Zuidverhouding	139
2.4.7	Enkele conclusies	142

2.5	<i>Vooruitgang, politiek en vakbeweging</i>	145
2.5.1	Socialisme en liberalisme	145
DEEL III. DE TEGENVALLENDE VOORUITGANG		149
3.1	<i>De kwetsbaarheid van de vooruitgang</i>	149
3.2	<i>De kwetsbaarheid van de omgeving</i>	151
3.2.1	De grenzen als uitdaging	154
3.2.2	De inbreng van de ‘Club van Rome’	158
3.3	<i>De kwetsbaarheid van het systeem</i>	161
3.3.1	Gouden standaard en laissez-faire	162
3.3.2	Van gouden standaard naar arbeidsstandaard	165
3.3.3	Het werkloosheidsvraagstuk	167
3.3.4	De overwinning van het utilitarisme	171
3.4	<i>De kwetsbaarheid van de westerse mens</i>	174
3.4.1	Scylla en Charybdis	174
3.4.2	De aangepaste mens	176
3.4.3	Conclusies: actie en reactie	182
3.5	<i>De dialectiek van de vooruitgang</i>	184
3.5.1	Blijken van machteloosheid	185
3.5.2	Vrijheid contra beheersing	188
3.5.3	De dialectiek van het humanisme	189
3.5.4	Enkele conclusies	192
DEEL IV. OM DE ONTSLUITING VAN DE SAMENLEVING		195
4.1	<i>Drie soorten reacties</i>	195
4.1.1	De verzetshouding	196
4.1.2	De vluchthouding; de hoop op de tegencultuur	199
4.1.3	De revisiehouding	205

4.2	<i>De moeilijke uitweg</i>	214
4.2.1	Karakteristiek van de gesloten samenleving	214
4.2.2	De blauwdruk als dwaalspoor	218
4.3	<i>De terugkeer van de barrière van het verloren paradijs</i>	222
4.3.1	De afbraak van de verzelfstandigde vooruitgang	224
4.3.2	De afbraak van de maatgevende vooruitgang	232
4.4	<i>De terugkeer van de barrière van noodlot en voorzienigheid</i>	235
4.4.1	De paradox van de vrije menselijke lotsbepaling	237
4.4.2	Een gevaarlijke schijnoplossing	239
4.4.3	Erkende normen	243
4.4.4	Een verantwoorde inrichting	248
4.4.5	Publieke toetsing	254
4.5.	<i>Intermezzo: mogelijkheden en grenzen van ontsluiting</i>	258
4.5.1	De kwetsbaarheid van het ontsluitingsproces	259
4.5.2	De start in het klein	265
4.5.3	Beïnvloeding in het groot	267
4.5.4	Een mogelijk eindresultaat	269
4.6	<i>De terugkeer van de barrière van kerk en hemel</i>	271
4.6.1	De omkeer van de utilitaristische levensvisie	275
4.6.2	Aanwezige openingen	276
4.7	<i>Slotwoord</i>	279
	Bijlage: Toekomstmodellen, en het OESO-rapport <i>Facing the Future</i> (1979)	283
	Literatuurlijst	295
	Personenregister	299

Ten geleide

Door Govert Buijs

Een boek bijna vijftig jaar na de eerste verschijningsdatum opnieuw uitgeven – dat behoeft op het eerste gezicht wel enige rechtvaardiging. Natuurlijk, ‘klassiekers’ worden constant herdrukt, maar Bob Goudzwaards *Kapitalisme en vooruitgang* is veertig jaar lang juist niet herdrukt (in Nederland dan, er verschenen in de tussentijd nog wel een Engelse en een Koreaanse editie). Dan kunnen er maar twee redenen zijn om dit toch te doen. De eerste reden kan zijn dat het boek ten onrechte niet de status van klassieker heeft gekregen en dat een herdruk een poging is om die historische vergetelheid enigszins te repareren. Een tweede reden zou kunnen zijn dat er recent een hernieuwde discussie is ontstaan over de thematiek van het boek, een discussie waarin die oude inbreng ontbreekt maar eigenlijk helemaal niet gemist kan worden. Beide redenen doen hier opgeld – maar de tweede reden is zonder meer de meest dringende.

Een vergeten klassieker. Laat ik toch met de eerste reden beginnen. De vraag naar de oorsprong en aard van het moderne kapitalisme heeft velen beziggehouden. Marx natuurlijk – hij zag de oorsprong ervan in de laatmiddeleeuwse opkomst van de bourgeoisie. Die klasse bevrijdde zich van de onderdrukkende feodale structuren – alleen om vervolgens zelf ook weer een onderdrukkende klasse te worden, met het proletariaat als slachtoffer. Het verlangen om van geld meer geld te maken, was hier de drijvende kracht. Naast Marx verdient Max Weber genoemd te worden: voor hem was de grote vraag waarom juist in het Westen het kapitalisme was opgekomen, terwijl bijvoorbeeld in China heel veel van de kenmerken van en voorwaarden voor dat type markteconomie ook aanwezig waren. Weber zocht de dynamiserende kracht – deels

tegenover Marx – in de protestantse werkethiek: werken als roeping van God, en voor de puriteinen/calvinisten in Engeland zelfs een manier om meer zekerheid te verkrijgen omtrent hun uitverkiezing door God, maar verder uiterst sober leven – en dus houdt men geld over. Dat ‘surplus’ kan dan vervolgens weer productief geïnvesteerd worden. Zo komt het vliegwiel van de kapitalistische markteconomie in beweging, en als dat eenmaal draait, is er geen houden meer aan. Dat is de beroemde ‘Weber-these’.

In het spoor van deze beide giganten is er een immense literatuur ontstaan waarin de oorsprong en dynamiek van het kapitalisme worden geanalyseerd. Vrijwel jaarlijks verschijnen hierover nog steeds grote studies. *Kapitalisme en vooruitgang* neemt in deze literatuur echter een heel eigen plaats in. Het boek maakt zeer aannemelijk dat de grote dynamiserende kracht die de moderne markteconomie, die we nu als ‘kapitalistisch’ aanduiden, in beweging zette (en in beweging houdt!) niet de bourgeoisie of de protestantse ethiek is. Nee, het is het geloof in vooruitgang, de zich hoe langer hoe dieper in de westerse geest nestende verwachting dat morgen, en dan overmorgen, en zo verder, beter zullen, kunnen – en moeten! – zijn dan vandaag. Goudzwaard haalde in lezingen nogal eens de uitspraak van Friedrich Weinreb aan dat ‘de westerse mens dronken is geworden van de flessen die nog ongeopend achter de bar staan’. Het geloof in vooruitgang heeft een dynamiserende maar ook betoverende, zelfs bedwelmende werking gehad, zodat we ons leven en ons samenleven, inclusief de economie, niet anders meer kunnen zien dan in het teken van ‘groei’, en dat zo kwantitatief mogelijk, in termen van meetbaar nut.

Het nieuwe kapitalismedebat. Dat men toch niet breed is gaan spreken van een Goudzwaard-these (naast de Weber-these) heeft wellicht te maken met het soort boek dat *Kapitalisme en vooruitgang* is en het soort denker dat Goudzwaard was. Goudzwaard had economie gestudeerd aan de Nederlandsche Economische Hogeschool (NEH), waaruit de Erasmus Universiteit in Rotterdam is voortgekomen. Hij ging daarna aan de slag als medewerker bij een politieke denktank, de Dr. A. Kuypersstichting, het wetenschappelijk bureau van de Anti-Revolutionaire Partij (een van de voorlopers van het CDA). Een aantal jaren was

hij ook Kamerlid voor de ARP. Pas daarna werd hij wetenschapper, als hoogleraar aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Toen het CDA werd opgericht, werd Goudzwaard enige tijd een soort ‘partij-ideoloog’ en schreef hij het eerste verkiezingsprogramma, *Niet bij brood alleen*. Maar zijn oriëntatie lag duidelijk anders dan de koers die het jonge CDA ging varen. In 1980 kwam het tot een breuk, waarbij de visie op de toekomst van de kernbewapening de aanleiding was (het was de tijd van een sterke vredesbeweging in Nederland en ook daarbuiten). Hoewel Goudzwaard diverse aanbiedingen voor ministerschappen afwees, waren voor hem wetenschap, ethiek en maatschappelijke verandering toch nauw verbonden. Wellicht dat zijn werk daarom academisch geen grote aandacht heeft getrokken, en in zekere zin ook omstreden was.

Die verbinding van academische analyse met maatschappelijke verandering doortrekt zijn werk, ook al in *Kapitalisme en vooruitgang*. Dus, jazeker, het is een academisch boek, met een heel eigen verklaring van de opkomst van het kapitalisme. Maar het is tegelijk ook een kritische cultuuranalyse van de hedendaagse economie, met bovendien – en hier verlaten we helemaal de ivoren toren die de wetenschap vaak is – een oproep tot en een basale schets van een ándere economie, een economie die niet langer financieel meetbare groei als centrale drijfkracht heeft maar zich richt op een breed scala van zaken die voor het menselijk bestaan belangrijk zijn: moreel, sociaal, ecologisch, spiritueel. Deze belangrijke niet-economische dimensies van het menselijk bestaan zullen tegelijkertijd op de (economische) agenda moeten staan, een ‘simultane realisatie van normen’ zoals Goudzwaard dit graag noemt (in navolging van econoom T.P. van der Kooy). In de hedendaagse discussie heet dit een ‘breed welvaartsbegrip’, of in de Engelstalige literatuur ‘human flourishing’ of een ‘wellbeing economy’.

Daarmee zijn we direct bij de tweede – en belangrijkste – reden waarom een herdruk van dit boek passend is. Recent zijn allerlei discussies over ons –kapitalistische– economische systeem opnieuw ontbrand. De redenen daarvoor zijn zonneklaar. Ten eerste de financiële crisis van 2007 en daaropvolgende jaren. Deze liet zien hoezeer de groei van de economie in feite een exponentiële groei van de geldhoeveelheid was gaan betekenen. Daarom spreekt men, zelfs binnen

een toch al kapitalistische orde, bovendien nog van *financialisering*. Er is inmiddels een immense, vrijwel onbeheersbare hoeveelheid geld in de wereld, die op zoek is naar nog meer geld. Overheden en banken creëren er dagdagelijks meer van, ondanks de financiële crisis. Dit alles vormt een permanent risico voor de stabiliteit van de economie. Maar de immense geldhoeveelheid is vooral een permanent gevaar vanwege de vrijwel ontembare druk die ervan uitgaat om almaar meer te produceren. Geld wil meer geld, investeerders willen rendement, en dus productie. Waar dat dan ten koste van gaat – de negatieve effecten van ongeremde groei – wordt niet zichtbaar of voelbaar voor de investeerders. Voor hen zijn dit simpelweg ‘externe effecten’, die men over de schutting van anderen kan gooien.

Dit probleem wordt des te dringender en urgenter door de *ecologische* problemen die de laatste jaren op ons aller netvlies zijn gekomen, de tweede reden voor de nieuwe kapitalismediscussie. De ecologische grenzen voor de permanent groeiende wereldeconomie worden zwaar overschreden. ‘Earth Overshoot Day’ – de dag waarna de mensheid in een bepaald jaar meer natuurlijke hulpbronnen gebruikt heeft dan de aarde nog kan herstellen en aanvullen – valt elk jaar vroeger. Elk jaar teren we meer op de aarde in. Een Zweeds onderzoeksteam (onder leiding van Johan Rockström) heeft negen ‘planetaire grenzen’ geïdentificeerd (waaronder klimaatverandering, oceaانvervuiling, verlies van biodiversiteit, beschikbaarheid van zoet water) die de mensheid nu permanent overschrijdt. Let wel: klimaatverandering, waar zoveel aandacht naar uitgaat en waar het internationale klimaatpanel (IPCC) zo alarmerend over rapporteert, is er dus maar één van. Al in 1970 – hoewel er toen nog geen fractie van de empirische data over het klimaat beschikbaar was die er nu zijn – stelde Goudzwaard nog voor de Club van Rome dit type problemen aan de orde in zijn proefschrift *Ongeprijsde schaarste*. Ze spelen ook een belangrijke rol in *Kapitalisme en vooruitgang*.

Ten derde, zij het van een andere schaal en orde, is ook te wijzen op de *psychologische* en *sociale* druk die het huidige systeem op mensen legt, bijvoorbeeld uitkomend in een verontrustende toename van psychische problemen, onder meer bij jongeren. Enerzijds hebben velen het gevoel zomaar ‘uitgestoten’ te kunnen worden door het systeem omdat men niet genoeg ‘oplevert’ als werkende, wat resulteert in pres-

tatiedruk. Anderzijds wordt men door het systeem opgezogen en via algoritmes in de richting van internet- en consumptiegedrag gedrongen waar men, niet als werknemer maar als consument, de hoogste winst oplevert voor anderen.

Deze drie meer recent sterk opgekomen redenen komen nog naast andere, al bijna twee eeuwen lang aan de orde gestelde tekortkomingen van het kapitalisme, zoals de tendens tot het voortdurend vergroten van de welvaartsverschillen (mondiaal, tussen landen, en recentelijk juist ook weer binnen allerlei landen).

Oog in oog met deze problemen nieuwe richting bieden is het doel van een groeiende groep economen die, net als Goudzwaard een halve eeuw geleden al deed, de thematiek van ‘groei’ centraal stellen in hun diagnose. Zij pleiten voor ‘degrowth’ of ‘post-growth’, en geven daarmee een luide klarenstoot af: men kan niet eindeloos doorgroeien op een eindige planeet. Ergens zal onze exploitatie van en extractie uit de aarde moeten stoppen, of beter: die hadden al moeten stoppen. Bovendien zijn ook mensen geen exploiteerbaar materiaal, noch als producent/werknemer, noch als consument.

Goudzwaards eigen geluid. Vergeleken met deze recente ‘ontgroeiliteratuur’ vertolkt Goudzwaard op drie vlakken een heel eigen geluid. Allereerst geeft hij een diepe cultuuranalyse waarin hij laat zien hoezeer vanaf de late middeleeuwen het idee van vooruitgang en groei eerst in ons hoofd en vervolgens in onze instituties is gaan zitten. Voordat dat mogelijk was, moesten er allerlei spirituele, culturele en mentale barrières geslecht worden. We moesten, kortom, andere mensen worden, met een andere opvatting over wat de zin van hun leven en samenleven uitmaakt – en dat zijn we geworden: we zijn nu wat we graag noemen ‘moderne mensen’, die anders in het leven staan dan de mens in de middeleeuwen. Dat was deels bevrijdend, emanciperend, maar ook is er een nieuwe afhankelijkheid, verslaving, ontstaan, namelijk aan de vooruitgang zelf, aan efficiency en beheersing van de wereld en van het leven, zowel persoonlijk als maatschappelijk. Hier is dus een culturele, of zelfs spirituele, dimensie van het moderne kapitalisme aan de orde.

Ten tweede wijst hij op de ontwikkeling van wetenschap en techniek. Beide zijn hoe langer hoe meer ons beleid en ons denken over

het leven en samenleven gaan beheersen. Het heeft geleid tot een vaak heel mechanisch denken over de samenleving, en de economie als een van de centrale onderdelen daarvan: er zijn knoppen waarop we kunnen drukken en er zijn scenario's die we kunnen volgen, op weg naar die betere, lees materieel welvarender toekomst. Het is allemaal modelmatig te beschrijven en meer nog: te beheersen, te manipuleren. Maar daarmee volgen we voortdurend, bewust en/of onbewust, de logica die ons ook steeds in problemen brengt. Juist ook het denken over een mogelijke andere economie – groener, socialer – kan zich soms verliezen in cijfermatige modellen en de illusie van maakbaarheid. Dat Goudzwaard de gevaren van dit type denken nog sterker wilde onderstrepen, is wellicht de reden dat hij aan de vierde druk van zijn boek een excurs toevoegde met daarin een kritische analyse van een OESO-rapport uit 1978. In dit rapport worden op zichzelf lovenswaardige doelen nagestreefd, maar wel via modelmatige aanpassingen in het systeem, zonder zelfs maar het probleem te benoemen van de diepere mentaliteit, het technocratische beheersingsdenken, waardoor juist veel van onze problemen worden veroorzaakt. Dat is ook typerend voor talloze andere, latere toekomststudies. En het gold in feite ook al voor het rapport van de Club van Rome, getuige de korte analyse die Goudzwaard hiervan in zijn boek gaf.

Ten derde is te wijzen op de uitweg die Goudzwaard schetst. Daarin is hij het meest aarzelend maar zeker niet onduidelijk. *Kapitalisme en vooruitgang* is juist hierin ook uniek: het wil een weg wijzen naar een andere economie zonder een uitgestippeld scenario en tot op punten achter de komma doorgerekende effecten. Daartegenover pleit hij voor wat hij later een 'ethiek van de weg' noemde ('de weg' als een metafoor die in veel religies gehanteerd wordt): probeer, zowel op persoonlijk als op systeemniveau, stappen te zetten in een andere richting, en kijk vervolgens welke nieuwe stappen daardoor mogelijk worden. In plaats van doorrazen in de tunnel van economische groei, kan er zo stapsgewijs weer meer ademruimte ontstaan. 'Ontsluiting' werd Goudzwaards favoriete term hiervoor (in aansluiting bij de Nederlandse filosoof Herman Dooyeweerd). Zo voorkomt men dat men de ene utopische tunnel uitgaat om te vluchten in een andere utopische tunnel, die allebei uiteindelijk doodlopend zullen blijken. Het gaat juist om het vergroten van

de handelingsmogelijkheden, om ademruimte, en om – hoewel Goudzwaard dat woord niet letterlijk gebruikt – vreugde, genieten van genoeg.

Herhaling van zetten? Tot slot: men kan zich afvragen – en die vraag is terecht – waarom de weg die Goudzwaard al in de jaren zeventig wees, en die te midden van de huidige crises nu opnieuw door velen gezocht wordt, toen niet gevolgd is. Waarom is Goudzwaard zozeer een roepende in de woestijn gebleven? Zeker, hij heeft velen geïnspireerd, tot op vandaag toe (denk in Nederland recent aan het boek *Er is leven na de groei*, van Paul Schenderling, geschreven vanuit een consultatie met mensen uit een heel breed spectrum van politieke partijen). Maar toch, de achterliggende decennia hebben nationaal en internationaal een heel andere ontwikkeling laten zien dan waar Goudzwaard voor pleitte. Lezing van dit boek kan zelfs wat treurig stemmen: waarom moeten we nu opnieuw deze discussies over een andere economie voeren? Het komt me voor dat er in elk geval twee ontwikkelingen zijn die dit verklaren. Allereerst was er de val van het communisme in de jaren tachtig. Op zichzelf natuurlijk een prachtige, bevrijdende ontwikkeling: een van de meest onderdrukkende systemen die de moderne wereld had voortgebracht, stortte in elkaar. Maar het luidde ook een fase in van wat genoemd kan worden ‘trionfalistisch kapitalisme’. De gedachte brak door dat het kapitalisme in alle opzichten superieur is, en geen verdere kritiek behoeft. *The winner gets all*, zaak gesloten. De Engelse premier Margaret Thatcher en de Amerikaanse president Ronald Reagan werden bij uitstek de politieke vlaggendragers van deze nieuwe atmosfeer.

Die bedwelmende gedachte werd versterkt door een geheel nieuwe intellectuele beweging die men vaak aanduidt als ‘neoliberalisme’. Economen als Friedrich Hayek en Milton Friedman en publicist Ayn Rand gaven een krachtige intellectuele rechtvaardiging bij die overwinning van het kapitalisme. Als ieder mens maximaal inzet op de realisatie van het eigenbelang, en zichzelf dus in vrijheid maximaal tot ontplooiing brengt, profiteert iedereen daarvan, werd de basisgedachte. Welke vorm van sturing, matiging of inbedding van dit vrije spel van individuele krachten men ook bedenkt, het zal altijd direct afbreuk doen aan die creativiteit en efficiency die de geheel vrije markt bewerkstelligt.

Merkwaardig genoeg pakte het ‘rechtse’ economische denken zo een grondlijn op van de ‘linkse’ studentenrevoluties: de vrije zelfontplooiing als hoogste doel voor de mens. En de samenleving wordt dan vanzelf de best denkbare. Elke twijfel hieraan of vraag hierbij is een directe inbreuk op onze welvaartsgroei. Geef alle ruimte aan de vrije ondernemer, die zich in dienst stelt van de maximalisatie van de winst voor met name de aandeelhouders – het werd gepresenteerd als de enige, door de geschiedenis zelf gebaarde, optie voor welvaart. Mede met behulp van allerlei denktanks, die veel tijd en aandacht investeerden in de gedachtevorming van jonge mensen, vooral jonge economen, heeft deze gedachte de curricula van onze economie- en bedrijfswetenschappelijke opleidingen bestormd en overgenomen. Generaties studenten werden zo immuun gemaakt voor (het onder ogen zien van) de schaduwzijden van de vrije markt. Zo werd de creativiteit van generaties economen gericht op de individuele winstmaximalisatie van bedrijven (en van henzelf) in plaats van op het bedenken van remedies voor de eerdergenoemde problemen van het kapitalisme.

Door de – zoals gezegd: op zichzelf gelukkige – instorting van het communisme, en door de snelle opmars van de zojuist beschreven intellectueel-economische opvattingen, is een heel belangrijk moment van mogelijke reflectie en ommekeer of bijsturing, juist in de jaren dat Goudzwaard zijn boek publiceerde, voorbijgeleden, onbenut. De kritische denkers konden het tij niet keren. De heruitgave van dit boek, juist nu er opnieuw een debat woedt over de inrichting van onze markteconomie, kan ook gezien worden als een oproep in Goudzwaards stijl: laten we deze periode, en deze kans, niet opnieuw onbenut voorbij laten gaan. *Never waste a good crisis (again).*

Ideologie en hoop. Het zal mede ingegeven zijn door de ervaring dat een plat-economisch denken zo sterk doorzette sinds de jaren tachtig, ondanks de krachtige signalen voor de noodzaak van een andere koers, dat Goudzwaard zich in zijn latere werk, na *Kapitalisme en vooruitgang*, hoe langer hoe meer ging bezighouden met twee thema’s die in dit boek nog relatief minder aandacht krijgen: ideologie en hoop. Ideologie: hoe komen grote groepen mensen in de greep van een bepaald gedachtegoed en blijven ze in de greep daarvan, ook al vraagt dit hoe

langer hoe meer offers en slachtoffers? Dat is de dimensie van ‘geloof’ in het vooruitgangsgeloof. Hier manifesteert zich iets van een geestelijke macht die ons in de greep krijgt. Het begrip ‘ideologie’ wordt voor hem een late echo van het Bijbelse spreken over ‘idolen’, afgoden. ‘Een bezeten wereld’, zo zegt hij het historicus Johan Huizinga na. Voor hem lag in het christelijk geloof, mits goed geïnterpreteerd, een belangrijke richtinggevende en leven gevende bron voor een niet-groeiverslaafd leven, een bevrijd leven.

Daarbij aansluitend was ‘hoop’ het andere thema dat hij hoe langer hoe vaker en indringender aan de orde stelde. We zullen ons moeten bevrijden van de bedwelmende ideologieën, die steeds weer ‘idolen’ voortbrengen, afgoden die ons steeds vooruitgang beloven maar in werkelijkheid armoede, ecologische neergang, en ook internationale onveiligheid aanjagen. We zullen op een andere manier met de toekomst moeten leren omgaan, niet als een deprimerende extrapolatie vanuit het heden – het lijkt alsof Goudzwaard de komst van klimaatangst en klimaatapocalyptiek al voorvoelde – maar in de verwachting van een nieuwe toekomst. In navolging van theoloog Dietrich Bonhoeffer – die het nodige wist van de kracht van ideologieën – sprak Goudzwaard vaak over het leven in het nu als een leven in het ‘voorlaatste’, maar met het oog op het laatste, de nieuwe toekomst die ons wacht en die als het ware haar schaduwen al vooruitwerpt. Of, met een beeld dat Goudzwaard zelf vaak gebruikte: let op de morgenster, die al in het holst van de nacht begint te schijnen, maar een nieuwe dag aankondigt, die er hoe dan ook gaat komen. Zo moeten we ons oefenen om te leren kijken naar allerlei soms kleine, soms grotere, initiatieven die genomen worden om het leven en samenleven, inclusief onze economieën, anders in te richten, gericht op de uiteindelijke *shalom* waar de wereld naar op weg is. Oefen jezelf in het ontwaren van morgensterren – en als je er een ziet, weet je dat meer licht komende is.

In dit boek zal men natuurlijk ook zaken aantreffen die verouderd aandoen (hoewel: wie weet welke problemen zich in de toekomst wel of niet opnieuw zullen voordoen?). Vaak wordt in *Kapitalisme en vooruitgang* werkloosheid genoemd als een zeer dringend probleem, en ook als symbool voor de negatieve consequenties van het kapitalisme.

Maar al een fors aantal jaren hebben we juist in de ontwikkelde economieën, zeker in Nederland, eerder te maken met een overspannen arbeidsmarkt, met een voortdurend tekort aan arbeidskrachten (een van de grootste aanjagers van de immigratie trouwens). Ook inflatie wordt vaak genoemd, een plaag die in de jaren zeventig huishield in de economie, na het loslaten van de ‘gouden standaard’, maar die wereldwijd over het algemeen redelijk onder controle lijkt (voorzichtige formulering: de laatste jaren speelt het spook weer op, zij het niet in de mate van de jaren zeventig). Tegelijk kan men zich bij deze passages wel degelijk de blijvende onderliggende problemen voor de geest halen. Onder werkloosheid ligt het blijvende probleem van de instrumentalisering van mensen en hun arbeid, die uiteindelijk gemakkelijk alleen maar ‘productiemiddelen’ (*human resources*) zijn – desgewenst in te wisselen voor meer efficiënte en straks wellicht ook meer intelligente productiemiddelen – in plaats van medemensen en medewerkers in een bedrijf en in de (wereld)samenleving met eigen rechten en eigen waardigheid. En onder inflatie, zoals Goudzwaard die analyseert, ligt het al eerder genoemde blijvende, en zelfs in intensiteit en risico toenemende, probleem van de financialisering. Dit komt uit in de wereldwijd astronomisch toegenomen geldhoeveelheid, die geen relatie meer heeft met de omvang van de reële economie maar er wel macht in uitoefent, en vroeg of laat zomaar als een zeepbel uiteen kan spatten en dan wel degelijk de reële economie kan meesleuren. Ook waar het boek verouderd lijkt, is het op een dieper niveau dus nog steeds actueel.

Hoe is het boek indertijd ontvangen? Hoewel Goudzwaard afkomstig was uit het ‘gereformeerde volksdeel’, de traditie van Abraham Kuyper en de door hem opgerichte Anti-Revolutionaire Partij, presenteert *Kapitalisme en vooruitgang* zich nadrukkelijk als een boek voor een breed publiek, voor mensen met allerlei achtergronden. Goudzwaards wortels en inspiratiebronnen zijn er, zeker voor de kenners, in te herkennen, maar de analyse stijgt daar ver boven uit. Het boek werd ook, waarschijnlijk bewust, uitgegeven bij een ‘algemene’ uitgever (Van Gorcum). Toch is aan de recensies te merken dat het boek vooral in (protestants-)christelijke kring is gelezen en gerecenseerd. Kennelijk waren – en zijn? – de kaders van wat ambtenaren en sociologen vanaf

de jaren dertig de ‘verzuijing’ zijn gaan noemen, ook in de jaren zeventig en tachtig nog heel sterk. Maar toch was Goudzwaard enige jaren een nationaal bekende persoonlijkheid. Nadat in 1978 ook een Engelse vertaling was verschenen – met een eigen, maar internationaal getoonzette introductie, herdrukt in 1997 – nam ook zijn internationale bekendheid toe. Met name in internationale kerkelijke verbanden als de Wereldraad van Kerken en de Wereldbond van Protestantse Kerken (WARC, later WCRC), werd Goudzwaard een invloedrijke figuur. Zijn zichtbaarheid in Nederland nam daarna, zeker na zijn vertrek uit het CDA, af. Maar in allerlei discussies, zowel in kerkelijke als niet-kerkelijke kring, over een nieuwe inrichting van de economie, bleef hij, als zachtmoedige voorvechter van een ‘economie van genoeg’ een graag geziene gast. Een kleiner boekje dat hij begin jaren negentig schreef samen met de remonstrantse econoom Harry de Lange, *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig* (vertaald als *Beyond Poverty and Affluence*), gaf een nieuwe impuls aan deze discussies, zij het opnieuw – zowel in Nederland als internationaal – wel vooral in kerkelijke kring.

Deze uitgave is een integrale herdruk van de vierde druk van het boek uit 1982 (de eerste druk verscheen in 1976, maar werd later bewerkt). Deze druk bevatte de al genoemde bijlage over een OESO-rapport, die hier ook is opgenomen. Enkele taalkundige en spellingscorrecties zijn gedaan en het boek is opnieuw gezet. Dank is verschuldigd aan het Dr. Abraham Kuypersfonds, de Goldschmeding Foundation en de Bob Goudzwaard Stichting.

Bob Goudzwaard is op 20 april 2024 overleden, in de leeftijd van 90 jaar. Hij heeft de plannen voor de heruitgave van *Kapitalisme en vooruitgang* nog meegekregen, alsook de start van het werk aan een Goudzwaard-biografie (door Jonne Harmsma en Joost Hengstmengel). Zijn nagedachtenis is een hoopvolle.

Govert Buijs

Hoogleraar maatschappelijke en economische vernieuwing Vrije Universiteit, samen met Jan Peter Balkenende auteur van *Capitalism Reconnected. Toward a Sustainable, Inclusive and Innovative Market Economy in Europe*.

Woord vooraf

De westerse samenleving staat op dit ogenblik van haar bestaan voor een veelheid van problemen; en elk probleem lijkt een eigen groep van raadgevers te hebben gemobiliseerd. Goedwillende economen pogen serieuze oplossingen aan te dragen voor de huidige werkloosheid en de voortgaande inflatie. Bezorgde biologen en ecologen stellen maatregelen voor om de toekomst van het levensmilieu op aarde veilig te stellen. Daarnaast klinken de stemmen van vooraanstaande sociaalpsychologen die meer aandacht wensen voor de grenzen aan het psychisch draagvermogen van de mens, en ook van de polemologen die het uit de hand lopen van de huidige bewapeningswedloop voorspellen. Daarbij valt het ons nauwelijks meer op dat het onderling verband, de onderlinge samenhang tussen al deze problemen vrijwel nooit aan de orde wordt gesteld. Elke wetenschapper behoort immers op zijn eigen terrein te blijven. Maar het kwalijke gevolg daarvan is dat de mogelijk aanwezige gemeenschappelijke oorzaken van al deze kwalen en problemen geheel of gedeeltelijk in het vage worden gelaten. De lezer moet het veelal doen met een schimmige verwijzing naar 'de' westerse cultuur als diepere achtergrond, ofwel met een brede uithaal naar het kapitalisme als samenlevingssysteem dat nu eenmaal de bron van al onze kwalen is.

Dit boek is geboren uit een duidelijk gevoel van onvrede met deze hele situatie. Niet in die zin dat ik persoonlijk onvrede zou hebben met het voortbestaan van de een of andere lacune in de 'wetenschappelijke' literatuur, en ook zou vinden dat dit gat zo spoedig mogelijk gedicht moet worden. Mijn onvrede is veeleer dat ik – en misschien menigeen met mij – weinig vertrouwen kan hebben in de praktische op-

lossingen die op deze manier van diverse kanten worden aangedragen. Wanneer wij tezamen onvoldoende oog hebben voor datgene wat al die problemen in onze maatschappelijke orde met elkaar verbindt, dreigen wij ook tezamen keer op keer de plank mis te slaan. Om echte oplossingen te vinden zullen we naar mijn mening wel moeten gaan doorstoten naar de mogelijke maatschappelijke en culturele wortels van deze problemen.

Om een enkel voorbeeld te geven: de hedendaagse structurele werkloosheid doet zich aan ons voor als een op het eerste gezicht puur economisch probleem, waarvoor het genootschap van economen – als groep van moderne systeemingenieurs – maar moet pogen de passende technische oplossing te vinden. Maar de wezenlijke moeilijkheid van dit probleem is natuurlijk dat de wortels ervan aanmerkelijk dieper gaan. Die zijn gelegen in de bouwwijze van onze maatschappelijke orde, alsook in de (cultureel bepaalde) visie die de westerse mens heeft op arbeid en arbeidstechniek als onmisbare instrumenten voor de totale vooruitgang van onze samenleving. Wie déze wortels niet onderkent bij het bestuderen van het hedendaagse werkloosheidsvraagstuk loopt gevaar door zijn oplossingen het probleem alleen maar erger te maken. Vraagstukken die allereerst bepaald zijn door de cultuur en structuur waarin men leeft, kunnen immers ook alleen vanuit dat vlak tot een daadwerkelijke oplossing worden gebracht.

Het doel van dit boek is dus: het naar voren halen van enkele van de belangrijkste culturele en structureel maatschappelijke achtergronden van onze hedendaagse samenlevingen. Maar daarbij moet ik onmiddellijk opmerken, dat het schrijven van zo'n boek – ook al is het aan het adres van een breed lezerspubliek gericht – in feite een ontstellend waagstuk is. Zeker voor een econoom als ik, met een beperkte filosofische training en zonder een grondige historische of sociologische opleiding. Dat ik het toch heb aangedurfd is eensdeels omdat een toenemend aantal problemen in onze samenleving zich juist aan het 'economische' front blijkt af te spelen. Daar komen de scheuren in ons maatschappelijk bouwwerk kennelijk nu het meest pregnant tot uiting. En daar komt bij, dat ik bij vele niet-economen soortgelijke aarzelingen als bij mijzelf vermoed – waarbij zij het dan weer niet aandurven zich op het vlak van de economie te wagen. Vandaar dat dit boek nu toch voor

u ligt – waarbij ik overigens aan alle sociologen, historici, filosofen en ethici bij voorbaat mijn excuses zou willen aanbieden voor de fouten die ik ongetwijfeld op ‘hun’ terrein gemaakt zal hebben.

Gesteld tegenover deze moeilijkheid heb ik wel geprobeerd die te verlichten, en wel door een beperking in het te behandelen thema aan te brengen. Het schrijven van een verhandeling over ‘de relatie tussen cultuur en maatschappijstructuur in de westerse samenleving’ zou veel te pretentius zijn en ons ook nauwelijks verder helpen. Het thema van dit boek is doelbewust nauwer gekozen. Het heeft betrekking op de mogelijke samenhang tussen één dominant cultuurmotief in de westerse samenleving – het streven naar en het geloof in de *voortuitgang* – en één essentieel element in de opbouw van de westerse samenlevingsstructuur – namelijk het *kapitalisme*. Dat is ongetwijfeld een aanzienlijke beperking. Onze cultuur kent – ook waar het de maatschappijopbouw betreft – aanmerkelijk meer bepalende factoren dan alleen de wil om tot voortuitgang te komen. En zeker is dat zo wanneer die voortuitgang nader zou worden aangeduid als de vordering van de mens in het begrijpen, beheersen en tot ontwikkeling brengen van de hem omringende natuur. En wat onze maatschappelijke structuur aangaat: die bestaat uit een samenstel van bouwelementen die zeker niet alle zonder meer onder de noemer van ‘het kapitalisme’ kunnen worden gebracht. Pogingen om de westerse rechtsorde en democratie voor te stellen als een vrucht van bijvoorbeeld financiële rendementsoverwegingen, doen niet alleen verwrongen en kunstmatig aan maar zijn zelfs als ronduit misleidend en gevaarlijk te betitelen. Een onderzoek naar de verhouding van de westerse cultuur en maatschappijstructuur via het begrippenpaar ‘kapitalisme en voortuitgang’ is er dus een met zeer duidelijke beperkingen. Maar daarom is het nog niet zinloos. Eerder lijkt het tegenovergestelde het geval.

Zo kan het bijvoorbeeld niet toevallig zijn, dat het voortuitgangsstreven de vaste ‘culturele’ begeleider is geweest van onze westerse maatschappij vanaf het ogenblik dat die ten tijde van de industriële revolutie opnieuw in de steigers werd gezet. En is het kapitalisme van zijn kant niet van nature voortuitgangsgericht te noemen? Naar de rake kenschets van Schumpeter is het immers primair een specifieke ‘form or method of change’: een maatschappelijke organisatievorm die is toegespitst op

groei en verandering. In die specifieke vooruitgangsgerichtheid lijkt het kapitalisme een tot in onze hedendaagse samenlevingsopbouw toe herkenbaar en wezenlijk element. En ten slotte kan het nauwelijks toeval zijn dat zoveel ingrijpende problemen in onze samenleving van vandaag op de een of andere wijze rechtstreeks samenhangen met de sterke vooruitgang van de westerse economie en technologie. Het zijn zo te zien evenzovele aanleidingen om het kapitalisme, ook in zijn hedendaagse problemen, eens tegen die culturele achtergrond te plaatsen. Misschien helpt het ons bij het beter verstaan van onze eigen tijd en onze eigen problemen.

De opzet van dit boek is deze, dat allereerst wordt geprobeerd in de historie na te gaan of het vooruitgangsmotief inderdaad een beslissende rol gespeeld kan hebben bij de totstandkoming van de moderne westerse samenlevingsstructuur. Dat is het onderwerp van *deel I*, waarin de vraag centraal staat welke geestelijke barrières na de middeleeuwen achtereenvolgens in de westerse samenleving moesten worden afgebroken alvorens het kapitalisme zich voluit in de westerse cultuur kon presenteren. Wanneer mijn veronderstelling juist is, dan kan het niet anders of we zullen op deze speurtocht ook het vooruitgangsmotief op de een of andere wijze in een sleutelrol naar voren zien komen. In *deel II* komt dan de ontwikkeling naar voren die het moderne kapitalisme sinds de industriële revolutie tot heden heeft doorgemaakt, terwijl in *deel III* de poging zal worden gedaan, enkele van onze meest ingrijpende hedendaagse problemen tegen de aldus belichte culturele en maatschappelijke achtergronden wat scherper in het vizier te krijgen. In *deel IV* komt dan ten slotte de moeilijke vraag aan de orde, hoe we het spoor kunnen vinden naar daadwerkelijke oplossingen voor de meeste van die problemen.

Aan diverse personen ben ik voor de totstandkoming van dit boek dank verschuldigd. Twee wil ik met name noemen: drs. G.M. van Driel, wetenschappelijk medewerker aan de VU, die mij bij de voorbereiding van het manuscript heeft geholpen, en mevrouw Margriet Lambert, die het met grote zorgvuldigheid heeft uitgetypt.

Woord vooraf bij de tweede druk

De eerste druk van dit boek heeft tot een reeks van interessante recensies en beschouwingen aanleiding gegeven. Ik ben daar blij mee: het hoofddoel van dit geestesproduct – het aanzwengelen van een meer diepgaande discussie over de achtergronden van onze hedendaagse maatschappelijke problemen – is daarmee al voor een deel bereikt. Tegelijkertijd is echter op tal van onderdelen van dit boek vaak zeer gerechtvaardigde kritiek uitgeoefend. En deze bracht mij ertoe vrij ingrijpende wijzigingen in de tekst aan te brengen. Zo is het vierde deel van het boek, waar het gaat om het vinden van concrete uitwegen, geheel omgewerkt, en is de inhoud van de eerste drie delen onder meer uitgebreid met een verdergaande beschouwing over de verhouding van cultuur en structuur, over de rol van het calvinisme in de opkomst van het kapitalisme, en over de verhouding van het Westen tot de landen van de derde wereld.

Prof. J.M.M. de Valk en prof. W.A.A.M. de Roos van de Erasmus-universiteit te Rotterdam, prof. H. van den Doel en prof. L.R. Zielhuis van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, alsmede (oud)minister R. Lubbers en dr. J. Zijlstra zou ik hier met name willen bedanken voor hun waardevolle gerichte suggesties en opmerkingen. De veranderingen die daaruit in deze tweede druk zijn voortgekomen blijven uiteraard volledig voor mijn rekening.

Woord vooraf bij de vierde druk

Deze druk is voor wat de tekst betreft goeddeels gelijk aan de vorige. Wel is vanwege de grote actualiteit ervan een bijlage over ‘toekomstmodellen’ toegevoegd, waarin vooral wordt stilgestaan bij het belangwekkende OESO-rapport *Facing the Future* (Parijs, 1979).¹

B.G.

¹ *Noot voor de lezer.* De literatuurverwijzingen in dit boek bestaan uit tussen haakjes () geplaatste getallen. Daarbij verwijst het eerste getal naar de achterin dit boek opgenomen lijst van publicaties, en het tweede naar de door mij geciteerde bladzij.

DEEL I

De opkomst van het kapitalisme: slechting van de barrières

1.1. De samenlevingsorde als cultuuruiting

Zoals in de Evangeliën wordt vermeld draagt elk geloof, hoe klein het ook is, het vermogen in zich tot het verplaatsen van bergen. Wanneer we in dit eerste deel een onderzoek willen gaan instellen naar de mogelijke rol van het geloof-in-de-voortgang bij de vormgeving van de westerse samenleving, is dat een vermelding die wel aan het denken zet. Een samenlevingsorde heeft in haar schijnbare onverzettelijkheid wel iets van een berg; ze lijkt voor de eeuwigheid gebouwd te zijn. En aan de andere kant – het valt niet te ontkennen, dat met name in de twee achter ons liggende eeuwen de westerse mens oprecht heeft geloofd in de mogelijkheid van een algehele voortgang. Hij heeft erop vertrouwd, er zich welhaast blindelings door laten leiden. Zo gezien behoeft het inderdaad niet bij voorbaat te worden uitgesloten dat het westers voortgangsgeloof de grote stuwende kracht achter het ontstaan en de opbloei van onze westerse samenlevingsorde is geweest. Maar niet uitsluiten is nog wel iets anders dan een feitelijk verband constateren. De grote vraag is natuurlijk of het voortgangsgeloof die berg-verplaatsende kracht ook metterdaad ontwikkeld heeft. Wanneer wij de structuur van de samenleving in de tijd van de industriële revolutie vergelijken met die uit de tijd van de middeleeuwen vallen veel contrasten op. Maar het is uiterst onwaarschijnlijk dat al die verschillen op de rekening van één culturele factor – zoals het voortgangsgeloof – geschre-

ven zouden kunnen worden. Bovendien: waarom zou bij het ontstaan van de modern-kapitalistische samenlevingsstructuur niet eenvoudig sprake kunnen zijn van een ontwikkeling van historische noodzakelijkheden, los van specifiek culturele invloeden? Leert ook Marx niet, dat de wijzigingen in de productietechniek de eigenlijke motor zijn van alle maatschappelijke veranderingen; en dat het moderne kapitalisme pas geboren werd toen de productietechniek – in casu door de uitvinding van de stoommachine – daarvoor rijp was?

1.1.1. Geen autonome techniek

Er is een aantal redenen die tegen deze toch wel al te ongecompliceerde opvatting pleiten. En de voornaamste daarvan is dat ook een verandering van productietechniek zeker niet uit de lucht komt vallen. Zowel voor haar ontstaan als voor haar toepassing heeft ze een zekere culturele voedingsbodem nodig. In de middeleeuwse samenleving bijvoorbeeld was het klimaat voor een drastische doorstoot van technische vernieuwingen niet of nauwelijks aanwezig. Men was daarvoor beducht, en wel met name vanwege de mogelijke consequenties voor de bestaande maatschappelijke orde en de daarin vervatte hiërarchische verhoudingen. Natuurlijk zijn er ook uitzonderingen. In de agrarische productiewijze tijdens de middeleeuwen hebben zich bijvoorbeeld diverse wijzigingen voorgedaan. En bij enkelingen was stellig wel een grote vernieuwingsdrang aanwezig. Zo adviseerde reeds tijdens de kruistochten de franciscaner monnik Roger Bacon de kerkelijke instanties, om de mohammedanen in het heilige land uit te roeien door de kruisvaarders uit te rusten met enorme spiegels, met de daarbij behorende vaklui, om hun tegenstanders door zonnehitte op afstand te kunnen verbranden (64, 20). Vermakelijk maar ook verbazingwekkend is het verhaal over een andere monnik, de benedictijner Eilmer, die al in 1010 een zweefvliegtuig bouwde en daarmee van de toren van Malmesbury in Engeland sprong. Na de vlucht van 600 voet (!) kwam hij met gebroken benen neer, en gaf daarvoor als verklaring dat hij had vergeten aan de staart van zijn machine een roer te bevestigen: *caudam in posteriore parte* (108, 168). Maar deze uitzonderingen kunnen de algemene regel niet doorbreken, dat de middeleeuwer technische veranderingen veelal eerder als een bedreiging dan als een blijk van vooruitgang zag.

Hoe heel anders is dan ook de houding ten aanzien van technische vernieuwingen zoals we die bijvoorbeeld aan het einde van de achttiende eeuw in het Westen aantreffen! Zo liep bijvoorbeeld in 1783 – zoals Bouman vertelt in zijn interessante boek *Van tijd tot tijd* – de halve bevolking van Parijs uit om de eerste luchtballon van de gebroeders Montgolfier van de aarde te zien opstijgen. En daarbij viel men elkaar snikkend van blijdschap in de armen vanwege deze nieuwe dageraad der mensheid (11, 12).

Technische veranderingen hebben al met al hun eigen klimaat, hun eigen voedingsbodem nodig om baan te kunnen breken. Columbus staat voor ons bekend als de ontdekker van het Amerikaanse continent; maar vóór hem hadden reeds verscheidene anderen – zoals de Noormannen – tochten naar Amerika ondernomen. Columbus kreeg de naam de feitelijke ontdekker te zijn, omdat pas in zijn tijd ontdekkingsreizen konden worden geplaatst in het nieuwe, op verovering van de wereld gerichte streven van de renaissancistische mens.

Uiteraard mag dit ons er niet toe verleiden om juist de tegenovergestelde opvatting te gaan huldigen, en wel dat bij de totstandkoming van de kapitalistische samenleving alleen maar culturele factoren bepalend zijn geweest. In alle nuchterheid moet worden geconstateerd dat de komst van het moderne kapitalisme mede een product is geweest van een reeks van praktische ontwikkelingen en omstandigheden, zoals de totstandkoming van nationale staten, de verbreding van de geografische reikwijdte (ontdekkingsreizen, stichting van koloniën), de geleidelijke groei van de steden en van de ambachtelijke werkzaamheden, de steeds verdergaande vervanging van de ruil in natura door geldelijke transacties, en niet in de laatste plaats de vorderingen op natuurwetenschappelijk gebied waardoor nieuwe productietechnieken mogelijk werden. Aan de ontwikkeling van de productietechniek mag dan ook zeker niet een rechtstreekse invloed op de vormgeving van onze samenleving worden ontzegd. Naarmate de productietechniek complexer is en meer geavanceerd zal immers ook de opbouw van de maatschappij verschillen. Bij productie op basis van handarbeid mogen we een andere inrichting van de samenleving verwachten dan bij de productie op basis van bijvoorbeeld atoomenergie. En niet alleen dat: wanneer een ontwikkeling van de productietechniek eenmaal op gang

is gebracht kan ze na verloop van tijd ook autonome trekken gaan vertonen. Daarbij en daardoor kan de technische ontwikkeling ook terugwerken op de waarden en opvattingen zoals die in de cultuur bestaan.¹ Maar hoe juist dat alles ook is – het neemt toch niet weg dat geen samenlevingsorde zich ooit kan vestigen of duurzaam in stand blijven, wanneer daarvoor niet althans ten dele ook een culturele voedingsbodem bestaat. En soms is zelfs meer nodig dan dat. De komst van een nieuwe samenlevingsorde moet niet zelden wachten tot op het ogenblik dat binnen de cultuur van de samenleving nieuwe baanbrekende invloeden tot ontwikkeling zijn genomen.

En dit laatste lijkt nu ook te gelden voor de opkomst van het moderne kapitalisme. De samenlevingsorde die aan het kapitalisme voorafging – de middeleeuwse – was namelijk niet ‘zomaar’ een samenlevingsorde. Het was een samenlevingsstructuur met een geheel eigen geestelijke basis en met een specifieke culturele voedingsbodem. En het kan niet worden ontkend, dat pas door middel van het slechten van dit complexe geheel van religie, cultuur en structuur het kapitalisme als nieuwe samenlevingsorde blijvend vorm en gestalte kon krijgen. Daarom is de opkomst van het moderne kapitalisme in de westerse samenleving inderdaad veel méér dan de toepassing van een wat andere organisatiemethode voor het sociaaleconomische leven, of dan het overstappen op een nieuw maatschappelijk besturingssysteem. Het is tegelijkertijd een onherroepelijk afscheid nemen van de geestelijke en culturele basis die aan de middeleeuwse samenleving ten grondslag lag. De keuze voor de kapitalistische samenlevingsorde is niet in de laatste plaats een culturele keus geweest, en wel een van wereldwijde betekenis.

Maar wat was dan datgene in de voedingsbodem van de middeleeuwse samenleving, geestelijk en cultureel, wat kennelijk als een hinderpaal kon functioneren voor de opkomst van de latere kapitalistische maatschappijopbouw? Die vraag moet nu allereerst onder ogen worden gezien.

1 In het vervolg van dit boek – met name in deel III en IV – zal deze uitspraak nader worden geïllustreerd.

1.1.2. De voedingsbodem van de middeleeuwse samenleving

De middeleeuwse samenleving heeft als een van haar producten de gotische kathedralen voortgebracht, die wijdverspreid over West-Europa aanwezig zijn. Deze kathedralen kunnen tegelijkertijd als een soort spiegelbeeld worden beschouwd van de middeleeuwse samenleving zelf. Juist zoals de middeleeuwse kathedraal was het een samenleving die verticaal gericht was; waarin alles geordend was en samengevoegd om vanuit het rijk der natuur op te klimmen tot datgene, wat het aardse leven uiteindelijk zijn enige zin verschaffen kon: het rijk der genade.

Aan het hoofdeinde of in het centrum van de kruisvorm van de middeleeuwse kathedraal treffen we het hoogaltaar aan, waar voor de gehele gemeente de sacramenten werden bediend en levensheiliging te verkrijgen was. Wie onder het oordeelsportaal bij de voet van het kruis was doorgegaan kon al in de verte het teken van zijn eigen bevrijding en verlossing aanschouwen, beschenen door het door de gebrandschilderde ramen gefilterde hemelse licht. Achterin de kathedraal treffen we vaak de ramen van de diverse gilden aan: ook zij – in hun eigen rangorde – hebben hun plaats in de volheid van de gemeente, die gebouwd is ‘op het fundament van apostelen en profeten’ – die in de gotische kathedraal dan ook vaak tezamen de onderste beeldenrijen vormen (54, 180). De middeleeuwse kathedraal roept ons als het ware toe dat het natuurlijke leven van de mens niet uit zichzelf heilig en goed is, maar constant de sacramentele bemiddeling van de heilige moederkerk behoeft, die de natuur kan opheffen tot voor de troon van de levende God in de hemel. De transsubstantiatie, de verandering van het brood en de wijn in de substantie van het lichaam en bloed van Christus tijdens de mis, past volledig in dit beeld. Ons vlees en ons bloed kunnen niet het Koninkrijk Gods beërven; de materie, ons natuurlijke leven, moet worden getransformeerd en bereid zijn tot die transformatie om deel te kunnen hebben aan de goddelijke genade.

De middeleeuwse samenleving buiten de kathedraal nu kent ten diepste eenzelfde mysterie. We treffen er standen en klassen aan, maar zij zijn ten opzichte van elkaar geordend zoals de bouwstenen van de kathedraal, trapsgewijs, in een patroon van geleidelijke opklimming. De agrariërs, de handwerkslieden en de kooplui hebben aan de voet van de samenleving hun plaats; boven hen bevinden zich de militair-